

M. van Lunteren-Spanjaard, J. Wijnberg-Stroz, *Blijvers en voorbijgangers. Joden in Delft 1850-1960* (Kampen: Uitgeverij Kok, 1998, 248 biz., f42,50, ISBN 90 242 6217 8).

De geschiedenis van de joodse gemeenschap in Delft is doortrokken van kommer en kwel. Dat is althans het beeld dat Joep Wijnbergen-Stroz en Marianka van Lunteren-Spanjaard in dit boek oproepen. De auteurs hebben getracht weer te geven hoe een kleine, door religie verbonden gemeenschap is opgegaan in de seculiere Nederlandse maatschappij, waarbij de joodse identiteit slechts nog individueel beleefd werd. Hiervoor hebben zij gebruik gemaakt van literatuur, archiefmateriaal, plaatselijke kranten en interviews.

Bovengenoemde ontwikkeling van een gezamenlijk naar een individueel beleefde joodse identiteit is in het boek niet duidelijk uit de verf gekomen. Dit komt voornamelijk doordat er in Delft nooit sprake is geweest van een hecht, inspirerend joods gemeenschapsleven. Verschillende oorzaken lagen daaraan ten grondslag. Eén daarvan was de kleine omvang van de joodse bevolkingsgroep in Delft. In 1860 telde Delft 156 Nederlandse Israëlieten en elf Portugese Israëlieten, maar na dit jaar zette zich een dalende trend in, die niet meer werd doorbroken. Ook het ontbreken van een vaste joodse kern belemmerde het ontstaan van een actief joods gemeenschapsleven. De joden die zich in Delft vestigden, trokken vaak na korte tijd weer verder. De auteurs wijten dit met name aan een gebrek aan economische mogelijkheden in Delft, terwijl steden als Den Haag en Amsterdam door hun opkomende industrialisatie een sterke aantrekkingskracht uitoefenden.

Een ander probleem voor de Delftse joodse gemeente was de grote armoede onder veel van haar leden. Daardoor bleven de contributie-opbrengsten laag en was er voortdurend een tekort aan financiële middelen. Dit leidde er onder meer toe dat het joodse onderwijs vanaf 1890 niet meer toegankelijk was voor kinderen van minvermogenden. Tenslotte toonde een groot deel van de Delftse joden zich onverschillig ten aanzien van het joodse gemeenschapsleven. Zo was de bovenlaag van de joodse bevolking vaak wel lid van de joodse gemeente, maar bemoeide zich niet met bestuurlijke of organisatorische zaken en vormde zodoende geen stuwende kracht.

Hoewel de auteurs beweren dat de Delftse joden in de negentiende eeuw door een 'religieus cement' bij elkaar gehouden werden, wordt dit beeld in het boek dus niet bevestigd. De religie komt niet naar voren als een sterke bindende factor en de integratie van de Delftse joden als gevolg van verworven burgerrechten, gemengde huwelijken en secularisatie leek een vrij geruisloos proces. De geschiedenis van de Delftse joden had niettemin een interessant resultaat kunnen opleveren, ware het niet dat het boek oppervlakkig blijft en warrig is geschreven. Wijnberg-Stroz en Van Lunteren-Spanjaard springen van de hak op de tak, spreken zichzelf voortdurend tegen en blijven vaak steken in allerlei irrelevante details die ze vermoedelijk in het archief opgedoken hebben. Wanneer we zijn aangeland in het Interbellum, vertellen de auteurs er bijvoorbeeld lustig op los over de lage prijzen in deze tijd ('Je verlangt bijna terug naar 1921 toen De Rooddeeen prima leren zadel aanbood voor f3,85 of een hamer voor 35 cent!') en over de aangeboden vleeswaren van slager C. C. Weil. Maar hoe gereageerd werd op de komst van Duitse joodse vluchtelingen in de stad en of er sprake was van antisemitisme in Delft komt de lezer niet te weten. Het boek wekt hierdoor veel irritatie op en de lezer moet over een groot doorzettingsvermogen beschikken om het van de eerste tot de laatste pagina uit te lezen.

G. J. Hooykaas, F. Santeagoets, ed., *De briefwisseling van J. R. Thorbecke*, VI, 1853-1862 (Rijks geschiedkundige publicatiën, kleine serie XCII; Den Haag: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1998, xi + 659 blz., f85,-, ISBN 90 5216 106 2). J. Drentje, *Het vrijste volk der wereld. Thorbecke, Nederland en Europa* (Zwolle: Waanders, 1998, 160 blz., f24,90, ISBN 90 400 9308 3).

Is 1998 een Thorbecke-jaar geweest? Er valt over te twisten. In het kader van de grondwets-herdenking is zijn naam dikwijls gevallen. Maar meer dan gepaste eerbied is hem niet ten deel gevallen. Thorbecke heeft tijdens zijn leven dan ook niets gedaan om een volksheld te worden. Hij krabbelde ooit op een aan hem gerichte convocatie voor een vergadering van de Tweede Kamer: 'Toon mij in onze geschiedenis iemand, die zich, waar het de handhaving van het regt en het algemeen belang gold, aan de vooroordelen of zwakheden van onzen landaard zóó weinig, als ik, heeft gestoord' (*Briefwisseling*, 554). Een hedendaagse voorlichter zou hem ernstig willen onderhouden over deze houding. Uit de brieven die hij in zijn jaren als kamerlid en woordvoerder van de liberale oppositie schreef, komt helder naar voren hoe Thorbecke zijn openbare leven richting gaf. De val van zijn regering als gevolg van de aprilbeweging was hem hard gevallen. 'Ik sta als een kind voor zijn plotselijk gebroken speelgoed' (6), schreef hij eind april 1853. Hij hervond zich snel en wierp zich op als drijvende kracht achter een 'constitutio-nale vereniging'. Hij correspondeerde druk met zijn politieke vrienden, in het bijzonder met L. D. Storm, over liberale kandidaturen in diverse kiesdistricten in den lande. De rol van *primus inter pares* beviel hem wel, zoals hij ook ingenomen was met zijn constatering dat het kabinet Rochussen (1858-1860) in feite 'Thorbecke's ministerie zonder Thorbecke' was (534).

Niet alleen vanwege dergelijke doorkijkjes op Thorbeckes politieke leven onder het kies-systeem dat onder zijn verantwoordelijkheid tot stand was gekomen, biedt dit zesde deel van de *Briefwisseling* — even voorbeeldig bezorgd als de voorgaande delen — nieuwe perspectieven op de liberale voorman. We leren Thorbecke ook kennen als fijnproever, die zich met alle soorten van genoeg een patrijs, een ortolaan of een heerlijk kaasje liet toesturen. Zou hij daarom voor Maastricht geopteerd hebben na de verkiezingen van 1853? Ook in de negentiende eeuw kon men goed eten in Limburg. Thorbecke liet zich zonder de gebruikelijke reserves door de familie Regout fêteren op een 'prachtig diner', waarover hij prompt zijn geliefde Adelheid schreef. Ik zou graag aangeschoven zijn om te zien of de gecontroleerde 'Thor' zich wellicht onder invloed van wijn en weldadige spijzen eens van een andere kant liet zien. Toon en inhoud van zijn brieven verraden dat de oppositiejaren niet zijn gelukkigste waren. De scheiding der geesten, opgewekt door de aprilbeweging, wilde hij eigenlijk niet begrijpen. Hij kon zich nauwelijks voorstellen dat godsdienst — voor hemzelf een strikt particuliere zaak — het land in politiek opzicht verdeelde. Hij werd bovendien geregeld geteisterd door ziekte, waarvoor hij in Duitse kuuroorden heil zocht. Het grootste leed werd echter veroorzaakt door het verlies op zee van twee zoons, die waren gaan varen omdat ze niet de geleerde aanleg van hun vader hadden en zich wilden losmaken van de strenge opvoeding die ze thuis en op school hadden genoten.

Thorbeckes persoonlijkheid komt ook duidelijk naar voren in de beknopte en aardig geïllustreerde biografie van Drentje. Het boek is vlot geschreven en de auteur schuwt de grote lijn niet. Soms zijn de interpretaties naar mijn smaak wat *over the top* ('Het genie van Mozart toonde zich in zijn muziek, Thorbeckes genie schiep een grondwet', 41). Daar staat tegenover dat de auteur op overtuigende wijze de Europese oriëntatie van Thorbecke als uitgangspunt genomen heeft. Hij beperkt zich niet tot de *Wanderjahre* in Duitsland, maar behandelt ook de wetgevende arbeid en de ideeën over buitenlandse politiek vanuit dit perspectief. Het is in dit verband kenmerkend dat Thorbecke, zo blijkt uit het hierboven besproken deel van de *Brief-*